

Гуйван П.Д.,
к.ю.н., професор,
Заслужений юрист України
Полтавський інститут бізнесу

ВИЗНАЧЕНІСТЬ ПРАВОВОЇ НОРМИ: СУТНІСНИЙ І ТЕМПОРАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Постановка проблеми. Реальні зміни в національній правовій системі та правозастосовній практиці шляхом їхньої адаптації до європейських юридичних цінностей відбуваються дуже повільно, і це турбує не лише українську спільноту, а й світову. Протягом останніх років не зменшилась, а, навпаки, зросла кількість заяв громадян нашої держави до Європейського суду з прав людини щодо порушень норм Конвенції 1950 р. Більш за все порушується ст. 6 цього акту, яка містить як загальні принципи, так і перелік значної кількості особливих прав на захист. У статистичних даних Європейського Суду з прав людини окремо визначають такі категорії порушень: справедливого судового розгляду, строків розгляду (тривалість судового процесу) та невиконання рішень [1, с. 81]. Вказані проблеми, крім інших чинників, зумовлені серйозними недоліками, пов'язаними з недотриманням принципу правової визначеності під час формулювання державою та суб'єктами владних повноважень правил поведінки учасників приватних правовідносин. Це, у свою чергу, тягне неправильне чи несправедливе застосування актів та призводить до оскарження таких діянь держави до європейських правозастосовних інституцій. Тож, питання визначеності має високу актуальність не лише в теоретичному аспекті, а й з огляду на його практичну значущість.

Розуміння права – не проста і дуже суттєва для суспільства проблема. Надзвичайно важливо зрозуміти його адекватно до духу часу, епохи і реалій, історичних і ментальних чинників конкретного суспільного розвитку. Якщо ж трактування права не відповідає кон-

кретному часу, відстає від нього, тоді право перестає бути рушієм суспільного поступу, перетворюється на чинник нестабільності, відсталості, гальмування розвитку тощо, тобто на свою протилежність [2, с. 204].

Огляд останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблематики, пов'язаної з юридичною визначеністю системи права, присвятили увагу такі вчені, як Н.В. Варламова, С.П. Головатий, В. Кернз, М.І. Козюбра, Ю.І. Матвєєва, С.П. Погребняк, І.В. Рехтіна, Л. Фуллер, Т. Хартлі, С.В. Шевчук та інші. Вказані науковці в межах наявного у них емпіричного матеріалу ретельно вивчили та узагальнили наукове бачення у коментованій царині. Причому одні з них зосередилися на характеристиці правових актів як правотлумачних, тоді як інші – на їх правозастосовній природі. Разом із тим питанням адаптації основних засад принципу правової визначеності, що сформульовані у практиці ЄСПЛ, на українські реалії з урахуванням їхньої специфіки та особливостей у науковій літературі приділено мало уваги.

Формулювання завдання дослідження. Потребують додаткового вивчення питання гарантування чіткості, зрозумілості та однозначності правової норми. Власне, дотримання зазначених вимог забезпечить належність процесу правотворчості та, як наслідок, – формулювання справедливих і демократичних правових приписів. Отже, метою статті є з'ясування сутності поняття «юридична визначеність» стосовно процесу правотворення в Україні, відповідність його застосування європейській прецедентній практиці та напрацювання нових підходів у цій царині.

З метою виконання поставленої задачі в межах цього дослідження будуть розглянуті істотні елементи правової визначеності, зокрема, її темпоральні прояви.

Виклад основного матеріалу. Юридична визначеність як один з основних та невід'ємних елементів верховенства права є фундаментальною категорією світоглядного характеру. При цьому, якщо верховенство права формує засади функціонування держави і суспільства за єдиними і погодженими приписами, то правова визначеність вказує на основні засоби, що забезпечують панування права в суспільстві та державі. Перше без другого нежиттєздатне і схоластичне [3, с. 45]. Одна з найбільш суттєвих вимог, що висуваються до права особистості, яка розвивається, є вимога визначеності правових норм. Індивід, залишений віч-на-віч із суспільством, державою, має право вимагати, щоб йому точно вказали, чого від нього хочуть і які межі йому ставлять. Логічно, що право на визначеність правових норм є одним із невід'ємних прав людської особистості, без нього, по суті, взагалі про жодне «право» не може йтися. Будь-яке розвинене суспільство прагне мати право ясне, чітке, сформульоване в єдиному компактному кодексі. Законність, що виключає можливість будь-якої сваволі, стає неодмінною передумовою культурного суспільства [4, с. 89]. Якщо кожна людина має підкорятися праву, якщо вона має пристосовувати свою поведінку до його вимог, то, напевно, першою умовою впорядкованого суспільного життя виступає визначеність цих вимог. Усіляка непевність у цьому відношенні суперечить самому поняттю правопорядку і ставить людину в досить скрутне становище: невідомо, що виконувати і до чого пристосовуватися [4, с. 89]. Правова держава може існувати тільки в умовах гарантованої визначеності закону, за якої в індивіда є змога довгостроково планувати власну поведінку в особистому житті та підприємницькій діяльності [5, с. 23].

В умовах верховенства права акти законодавства мають відповідати принципу правової певності. Юридична визначеність правової

системи спрямована на забезпечення стабільності нормативного регулювання, чіткість та недвозначність правил поведінки, незмінність статусу осіб, що беруть участь у правовідносинах, формальну певність юридичних приписів, і все це має гарантувати належність реалізації суб'єктивних прав учасників матеріального обороту. Інакше кажучи, принцип правової певності встановлює низку вимог до створення та застосування нормативно-правових актів: вони мають адаптувати поведінку особи до нормативних умов правової дійсності, бути зрозумілими, передбачуваними, мусить бути встановлена та застосовуватися практика уточнення і конкретизації закону та його одноманітного застосування, зрештою, правові акти мають належним чином виконуватися. В іншому разі норма права суперечитиме принципу юридичної визначеності, закріпленому в практиці ЄСПЛ. Так, у рішенні у справі «Новік проти України» Європейський суд із прав людини зазначив: «Закон має бути реально доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля» [6, п. 19]. Отже, правовий акт має відповідати таким вимогам: 1) він має бути загальнодоступним для того, щоб громадянин знав, що за певних обставин застосовується саме цей закон; 2) норма має бути сформульована достатньо чітко, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку, а в разі надання йому кваліфікованої консультації був здатний розумно передбачити наслідки, до яких призведе його певна дія [7, с. 99].

У літературі запропоновано розподілити вимоги до нормативно-правових актів, що реалізуються в межах застосування принципу юридичної визначеності, на змістовні та процедурні [8, с. 14–15]. За цією концепцією до змістовних вимог належать такі: акти мають бути зрозумілими (доступними), несуперечливими і мають пропонувати повне врегулювання суспільних відносин, не допускаючи існування прогалин. Також до цієї категорії належать додаткові вимоги щодо заборони

широких дискреційних повноважень, що стосуються норм, які визначають компетенцію державних органів. У свою чергу, процедурними вимогами є вимоги розумної стабільності права, послідовності правотворчості, надання достатнього часу для змін у системі правовідносин, викликаних прийняттям нового закону, обов'язкового оприлюднення актів, та вимога про заборону зворотної сили актів. Саме останні вимоги персоніфікують темпоральні прояви визначеності норми права, бо вони гарантують сталість та стабільність її в часі, визначаючи часові координати її створення, застосування, зміни та припинення дії.

Вимоги до національного законодавства, що впливають із принципу юридичної визначеності, мають бути зрозумілими для усіх суб'єктів, що дасть їм змогу завчасно передбачувати правові наслідки своїх вчинків та не сумніватися в певності свого статусу та стабільності набутих прав і обов'язків. Вимоги до зрозумілості закону часто ставали предметом дослідження Європейського Суду з прав людини. Скажімо, у справі «Гешмен і Герруп проти Сполученого Королівства» Суд врахував її особливість, а саме те, що те, що вона стосується допущеного втручання у свободу вираження поглядів не у вигляді «санкції», або покарання за певну поведінку, а у вигляді розпорядження про те, щоб заявники не порушували громадського спокою чи не допускали поведінки *contra bonos mores* у майбутньому. Поведінка *contra bonos mores* визначена у британському законодавстві як дії, які, на думку більшості сучасних співвітчизників, «є, скоріше, поганими, ніж добрими». Розпорядження про недопущення такої поведінки в законі викладено досить нечітко і загальними словами; словосполучення «добре поводитися», особливо неточне і для особи, на яку покладалося зобов'язання, не було достатнім керівництвом щодо того, які дії становитимуть порушення цього розпорядження. На цій підставі, з огляду на невизначеність правових приписів, Суд прийняв рішення про те, що було допущено порушення ст. 10 Конвенції [9, п. 31].

Законодавство мусить бути стійким та чітко сформульованим. З цього приводу Європейський суд із прав людини вказує, що норма не може розглядатися як «право», якщо її не сформульовано з достатньою точністю так, щоб громадянин мав змогу, якщо потрібно, з відповідними рекомендаціями, до певної міри передбачити наслідки, що їх може потягнути за собою вчинена дія [10, п. 61]. Цієї ж позиції ЄСПЛ дотримується і при розгляді справи «Реквені проти Угорщини». У такому разі Суд розглядає критерій передбачуваності поведінки особи щодо поводження в майбутньому, надаючи йому темпоральних ознак. Так, він підкреслює, що норма не може вважатися «законом», якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю, яка дає громадянину змогу керуватися цією нормою у своїх діях: він має бути здатний, якщо необхідно, за допомогою відповідної консультації, передбачити, достатньою за цих обставин мірою, наслідки, які може спричинити така дія. Передбачуваність цих наслідків з абсолютною певністю не потрібна: досвід показує, що цього досягти неможливо. Хоча певність, безумовно, бажана, прагнення забезпечити її може призвести до надмірної жорсткості, тимчасом як закон має завжди відповідати обставинам, що змінюються. Отже, чимало законів неодмінно формулюються більшою чи меншою мірою нечіткими термінами, тлумачення та застосування яких є питанням практики. Роль судового розгляду полягає саме в тому, щоб розвіювати такі інтерпретаційні сумніви, якщо вони є. Ступінь чіткості, що має забезпечуватися у формулюваннях національних законів, який у жодному випадку не може передбачити всі непередбачувані обставини, значною мірою залежить від змісту цього документа, сфери, на яку він поширюється, а також кількості та статусу тих, кому цей закон адресований [11, п. 34].

При цьому за прецедентною практикою ЄСПЛ поняття «закон» включає не тільки законодавство, але й також практику його застосування або неписане право. Таким чином, Суд встановив, що неписаним правом є судова практика, що складається під час застосуван-

ня положень закону та, як і закон, має обов'язковий характер. Отже, термін «встановлене законом» не тільки відсилає до національного права, але й також містить оціночний компонент щодо якості такого права [12, п. 79].

Отже, чіткість, зрозумілість, однозначність та порівняна конкретність норми є гарантією належності правової норми, її тлумачення, ефективності та результативності на етапі реалізації. При цьому правова норма досягатиме стану конкретності, якщо буде запроваджена практика уточнення положень, які викликають труднощі. Чинне законодавство часто потребує вдосконалення та коригування, у зв'язку з чим особливої актуальності набуває конкретизація юридичних норм, яка значною мірою забезпечує точність, визначеність та узгодженість нормативно-правових актів. У такий спосіб відбувається перехід від невизначеності правової норми на цей конкретний момент до визначеності. Отже, конкретизація – це властивість правового регулювання, причому властивість об'єктивна, без якої воно навряд чи може бути не тільки ефективним регулятором суспільних відносин, але й функціонувати взагалі. Це категорія теорії права, яка охоплює основні його прояви: правотворчість та правозастосування [13, с. 75].

Ще однією з вимог юридичної визначеності до актів права є гарантування однозначності та несуперечливості правових норм у системі. На жаль, у цьому відношенні національне законодавство дуже далеке від європейських стандартів. Чинні українські закони рясніють правовими нормами суперечливого та неоднозначного змісту, що не забезпечує дотримання принципу юридичної певності під час його застосування та фактично спотворює чи навіть унеможливує реалізацію суб'єктивних прав, які ними встановлюються та регулюються. Причому такі дефекти притаманні як матеріальним, так і процесуальним правовим нормам. Скажімо, згідно з правилом ст. 382 ЦКУ, усі власники квартир та нежитлових приміщень у багатоквартирному будинку є співвласниками на праві спільної сумісної власності спільного майна багатоквартирного будинку. Спільним майном

багатоквартирного будинку є приміщення загального користування (зокрема допоміжні), несучі, огорожувальні та несуче-огорожувальні конструкції будинку, механічне, електричне, сантехнічне та інше обладнання всередині або за межами будинку, яке обслуговує більше одного житлового або нежитлового приміщення, а також будівлі і споруди, які призначені для задоволення потреб усіх співвласників багатоквартирного будинку та розташовані на прибудинковій території, а також права на земельну ділянку, на якій розташований багатоквартирний будинок та його прибудинкова територія.

Така ж позиція законодавця підтверджена у ст. 5 Закону України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку», яка визначає, що усі власники квартир та нежитлових приміщень у багатоквартирному будинку є співвласниками на праві спільної сумісної власності спільного майна багатоквартирного будинку, та ст. 1 Закону України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку». Разом із тим ст. 334 ЦКУ установлює, що право власності на нерухому річ виникає від часу його державної реєстрації. Ось тут і виникає правова невизначеність, бо Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» не передбачено окремого порядку державної реєстрації права спільної сумісної власності, а голова Державної реєстраційної служби свого часу надав роз'яснення про необхідність подання заяви про реєстрацію такого права усіма співвласниками одночасно [14]. Такий підхід до тлумачення норм матеріального права практично унеможливує набуття та здійснення права спільної сумісної власності на майно багатоквартирного будинку, бо подати спільно заяви усім співвласникам, яких іноді налічується кілька сотень, фізично неможливо. Тож бачимо, що суперечливість та неоднозначність українських правових норм фактично призводить до їхньої недієвості, яка, за великим рахунком, базується на бажанні чиновників від правотворення саботувати право власності фізичних осіб і у такий спосіб порушити п. 1 параграфу 1 Протоколу першого Конвенції.

Для характеристики темпоральних проявів принципу юридичної певності норми права важливою є вимога обов'язковості оприлюднення нормативно-правових актів. При цьому визначальним є правило, що не оприлюднений акт не може застосовуватися (*non obligat lex nisi promulgata*). Адже, застосовуючи презумпцію знання закону, держава мусить вжити заходів, необхідних для доведення законів до відома населення, і таким чином забезпечити їхню доступність. Ця концепція, власне, має давні традиції. Зокрема, Г.В. Гегель вважав вимогу правової визначеності – обов'язкове оприлюднення закону – дуже важливою. Адже якщо особа буде проінформована про закон, вона може на нього покладатися, планувати свою поведінку [15, с. 135]. Важливість вказаного критерію визначеності норми обстоює і Європейський суд з прав людини. Він, зокрема, зазначає: «Закон має бути адекватною мірою доступним та громадянин повинен мати відповідну обставинам можливість орієнтуватися в тому, які правові норми застосовуються до даного випадку» [16, п. 49; 17, п. 40].

У державах порядок публічного оприлюднення актів встановлюється по-різному. Так, за Конституцією України та законами України нормативні акти не можуть використовуватися, якщо вони не доведені у належний спосіб до осіб, яких стосуються. Зокрема, у ч. 5 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» вказано, що акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування нормативно-правового характеру набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення, якщо органом чи посадовою особою не встановлено пізніший строк введення цих актів у дію. У ч. 11 ст. 59 цього закону також зазначено, що акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування підлягають обов'язковому оприлюдненню та наданню за запитом відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації». Проекти актів органів місцевого самоврядування оприлюднюються в порядку, передбаченому цим законом, крім випадків виникнення надзвичайних ситуацій

та інших невідкладних випадків, коли такі проекти актів оприлюднюються негайно після їх підготовки. У свою чергу, ст. 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації» вказує, що розпорядники інформації зобов'язані оприлюднювати нормативно-правові акти, акти індивідуальної дії (крім внутрішньоорганізаційних), прийняті розпорядником, проекти рішень, що підлягають обговоренню, інформацію про нормативно-правові засади діяльності. Проекти нормативно-правових актів, рішень органів місцевого самоврядування, розроблені відповідними розпорядниками, оприлюднюються ними не пізніше як за 20 робочих днів до дати їх розгляду з метою прийняття. Як бачимо, на законодавчому рівні проблем немає. Вони виникають на етапі виконання правових актів. В Україні має широке застосування практика використання не оприлюднених актів, у першу чергу, тих, що видані органами місцевого самоврядування, на що ми неодноразово вказували [18].

Інший аспект юридичної визначеності правової норми полягає в тому, що закон не має зворотної сили та не діє на перехідне право [19, с. 42–43]. При цьому важливим є встановлений порядок набрання чинності актом, зокрема встановлені для цього строки. Згідно зі ст. 94 Конституції України, закон набирає чинності через 10 днів із дня його офіційного оприлюднення. До цього моменту застосування закону є неправомірним. Крім того, протиправним є використання закону для регулювання правовідносин, які виникли до його прийняття. Те ж стосується і інших правових актів, зокрема, прийнятих органами місцевого врядування. Тож, для того, щоб закон був якісним у темпоральному вимірі, він мусить відповідати таким критеріям, як спрямованість його на майбутнє, неможливість застосування «заднім числом», він має бути офіційно оприлюднений у встановлений спосіб, забезпечувати особі можливість у розумний строк передбачити свою поведінку у разі коригування чи зміни правових приписів.

Між тим, цього далеко не завжди дотримуються в Україні. Причому нерідко причиною є або невдале нормативне формулювання конкретного припису, або неправильне його тлумачення правозастосовними органами. Так, п. 5. розділу XIII «Прикінцеві і перехідні положення Закону України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 р. вказує, що виконавчі документи, видані до набрання чинності цим Законом, пред'являються до виконання у строки, встановлені цим Законом – три роки. Попередня редакція закону передбачала, що строк пред'явлення виконавчого документу спливає через один рік після набрання рішенням суду законної сили. Отже, цей припис закону, здавалося б, запровадив зворотню дію в часі окремих суб'єктивних прав особи – на звернення до виконавчої служби про примусове виконання рішення суду.

Насправді, така позиція щодо зворотної сили нормативного акту, яка, на жаль, відразу стала популярною в українському правозастосовному середовищі, не має під собою жодного доктринального підґрунтя. Адже, якщо пристати на таку позицію, якої нині стали дотримуватися і виконавчі органи, дійдемо логічного висновку, що нова редакція закону «Про виконавче провадження» ввела зворотню силу своєї дії у коментованій частині з метою допомогти недбалим стягувачам, котрі без поважних причин пропустили строк пред'явлення документу до виконання. Насправді, жодна правова система не має бути спрямована на допомогу несправним учасникам відносин, будь то кредитор чи боржник. Крім того, у ст. 58 Конституції України вказано, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Насправді, сутність наведеного правила аж ніяк не запровадження зворотної дії закону. Строк суб'єктивного права є невід'ємною складовою частиною, елементом змісту самого права [20, с. 129–131]. Без нього та поза його перебігом суб'єктивного права немає. Закінчення строку дії суб'єктивного права погашає саме право. Строк існування права визначається нормативно – в актах законодавства, або

встановлюється самими учасниками конкретних відносин. Звісно, зазвичай, строк дії права встановлюється на момент виникнення самого права, але упродовж існування права цей темпоральний вимір може змінитися за волею сторін чи в нормативному порядку. Наприклад, достроково скінчитися. У нашому випадку бачимо якраз таку ситуацію: законодавець видав припис про подовження строків пред'явлення виконавчих документів до виконання до трьох років. Але маємо наголосити, що подовжити можна лише той строк, який не скінчився. Якщо ж строк дії права на час прийняття законодавчих новацій збіг, відповідне право особи, що було обмежене цим строком, погасилося. Тож, воно вже не може бути відновлене. Отже, саме як подовження чинного строку, який ще не сплив, варто розглядати положення правила п. 5. розділу XIII «Прикінцеві і перехідні положення Закону України «Про виконавче провадження», а не як повноваження на відновлення права, яке вже припинилося. Як бачимо, незграбна нормативна побудова правової норми створила серйозні проблеми для практичного правозастосування.

Висновки. З викладеного можемо зробити певні висновки. Юридична визначеність правових норм є абсолютно необхідним критерієм, якого має дотримуватися держава, аби забезпечити реалізацію прав особи, закладених в актах. Це гарантує стабільність правовідносин, що здійснюються на їх основі, передбачуваність застосування права в конкретній ситуації. Порушення критеріїв правової визначеності призводить до прийняття та дії несправедливих законів, що, у свою чергу, становить небезпеку для верховенства права. Як показано у цій праці, українські нормотворці часто не дотримуються вимог визначеності законодавчих актів, зокрема, щодо їхньої однозначності, зрозумілості та несуперечливості. У темпоральному сенсі часто використовуються акти, що не були оприлюднені або із наданням їм зворотної сили в часі. Позбавитися таких недоліків під час правотворення нині можна, лише адаптувавши європейський досвід, у першу чергу, практику ЄСПЛ, до української правової системи.

Анотація

У цій статті зроблено аналіз юридичної сутності такої категорії, як визначеність правової норми. Встановлено конкретний її зміст, надано доктринальне тлумачення окремим елементам цієї правової ідеї. Охарактеризовано правову визначеність системи права України з позиції зрозумілості, чіткості, передбачуваності норм, що її становлять. У темпоральному відношенні проаналізовано та досліджено зміст критеріїв щодо стабільності та незворотності права, набуття нормою чинності виключно після її публічного оприлюднення. Наведені приклади неправильного підходу вітчизняного законодавця до врахування вимог юридичної визначеності під час правотворення. Вивчено практику європейського застосування вказаного принципу.

Ключові слова: визначеність права, незворотність дії правової норми, оприлюднення нормативного акта.

Аннотация

В данной статье сделан анализ юридической сущности такой категории, как юридическая определенность правовой нормы. Установлено конкретное ее содержание, предоставлено доктринальное толкование отдельных элементов данной правовой идеи. Охарактеризована определенность правовой системы Украины с позиций ясности, четкости, предсказуемости норм, составляющих ее. В темпоральном отношении проанализировано и исследовано содержание критериев стабильности и необратимости права, вступление нормы в силу исключительно после ее обнародования. Приведены примеры неправильного подхода отечественного законодателя к учету требований юридической определенности при правотворчестве. Изучена практика европейского применения указанного принципа.

Ключевые слова: определенность права, необратимость действия правовой нормы, обнародование нормативного акта.

Guyvan P. Definiteness of the legal norm: essential and temporal aspects**Summary**

This article analyzes the legal nature of such a category as the legal certainty of the legal norm. Its concrete contents are established, doctrinal interpretation of separate elements of this legal idea is given. The certainty of the legal system of Ukraine is characterized from the standpoint of clarity, clarity, and predictability of the norms that make up it. In the temporal relation, the content of the criteria of stability and irreversibility of the law is analyzed and investigated, and the norm becomes effective only after its promulgation. Examples of the incorrect approach of the domestic legislator to the account of requirements of legal certainty at lawmaking are given. The practice of the European application of this principle has been studied.

Key words: certainty of law, irreversibility of the operation of a legal norm, promulgation of a normative act.

Список використаних джерел:

1. Коруц У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / У.З. Коруц. – К., 2015. – 229 с.
2. Братасюк М.Г. Формула Радбруха в контексті сучасного українського правового розвитку / М.Г. Братасюк // Публічне право. – 2014. – № 2 (14). – С. 204–211.
3. Сидоренко М.В. Правовая определенность как фундаментальная общеправовая идея: понятие, сущность и назначение / М.В. Сидоренко // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Право». – 2016. – Том 16. – № 3. – С. 45–51.

4. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский. – М.: 1998. – 380 с.
5. Демин О.В. Неопределенность в налоговом праве и правовые средства ее преодоления : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.04 / О.В. Демин. – Екатеринбург, 2014. – 452 с.
6. Рішення ЄСПЛ від 10 грудня 2008 р. у справі «Новік проти України», заява № 48068/06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_442.
7. Шевчук С.В. Порівняльне прецедентне право з прав людини / С.В. Шевчук. – К. : Реферат, 2002. – 343 с.
8. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С.П. Погребняк. – Харків, 2009. – 36 с.
9. Рішення ЄСПЛ від 25 листопада 1999 р. у справі «Гешмен і Герруп проти Сполученого Королівства» (Hashman and Harrup v. The United Kingdom), заява № 25594/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://swarb.co.uk/hashman-and-harrup-v-the-united-kingdom-echr-25-nov-1999>.
10. Рішення ЄСПЛ від 24 березня 1988 р. у справі «Ольссон проти Швеції» (OLSSON v. SWEDEN (No.1)), (заява № 10465/83) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.univie.ac.at/bimtor/.../ecthr_1988_olsson_vs_sweden.
11. Рішення ЄСПЛ від 20 травня 1999 р. у справі «Реквені проти Венгрії» (Case of Rekvenyi v. Hungary), заява № 25390/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kuria-birosag.hu/hu/ejeb/rekvenyi-magyarorszag-elleni-ugye-2539094>.
12. Рішення ЄСПЛ від 2 серпня 1984 р. у справі «Malone v. United Kingdom», заява № 8691/79 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://swarb.co.uk/malone-v-the-united-kingdom-echr-2-aug-1984>.
13. Власенко Н.А. Разумность и определенность в правовом регулировании [моногр.] / Н.А. Власенко. – М. : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации : ИНФРА. – М., 2014. – 157 с.
14. Лист Державної реєстраційної служби України «Щодо державної реєстрації права спільної власності на нерухоме майно» від 22.01.2013 р. № 23-06-15-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://consultant.parus.ua/?doc=08FUIF1F55>.
15. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право : [навч. посібник] / А.І. Кормич. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К. : Алерта, 2012. – 334 с.
16. Рішення ЄСПЛ від 26 квітня 1979 р. у справі «Санді Таймз проти Об'єднаного Королівства», заява № 6538/74 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cedem.org.ua/library/sprava-sandi-tajms-proty-spoluchenogo-korolivstva-2>.
17. Рішення ЄСПЛ від 25 травня 1993 р. у справі «Коккінакіс проти Греції», заява № 14307/88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.irpoi.narod.ru/echr/translation/translation/kokkinakis.htm>.
18. Гуйван П.Д. Проблеми правозастосування матеріальних темпоральних норм в Україні / П.Д. Гуйван // Судова та слідча практика в Україні. – 2017. – № 5. – С. 6.
19. Право Європейського Союзу: [навч. посіб.] / за ред. Р.А. Петрова. – К. : Істина, 2011. – 376 с.
20. Гуйван П.Д. Теоретичні питання строків у приватному праві [Монографія] / П.Д. Гуйван. – Харків, 2014. – 632 с.